

ГИЛАМЧИЛИК САНЪАТИ ТАРИХИ

Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи илмий ходими:

Азиза Мадалиева

XX – асрнинг бошларида Самарқанд вилояти ҳудудларида 50 га яқин ўзбек қабилалари яшаган. Бир қабил аҳолиси бирлашиб, иккинчи қабил аса тарқоқ ҳаёт кечиришган, улар бир-бирлари билан доимо кўришиб туришган.

Гребенкиннинг маълумотларига қараганда, XIX – асрнинг охирида гилам тўқиш санъати қуйидаги ўзбек қабилалари: наймон, минг, қутчи, бағрин, хитой, қипчоқ, митан, турк.

Ўзбек қабилаларига яна қорақалпоқлар ҳам кирган. Улар пахмоқ гиламлар (пат гилам) ва бошқа гилам буюмлари тўқилган. Ўзбек гилам маҳсулотларини тўлиқ таърифламай туриб, А.Д.Гербенкин митан гилам тўқувчиларининг ишларини қуйидагиларини ажратади: гиламлар, олача, гилам, кигиз, наMAT, хуржунлар ва бошқалар.

У Самарқанд атрофи ва эски Хўжант чегараларида яшаган ярим кўчманчи ўзбек қабилалари турк ва юз аҳолисининг гилам тўқувчилари ҳақида маълумот берган. А.А.Семёнов А.Д.Гербенкиннинг маълумотларини тасдиқлаган ва кенгайтирган.

Самарқанд вилоятининг турк гилам усталари энг оддий техника билан рангли паласлар наMATлар ва жуда оғир иш талаб қиладиган гаджари паласларини тўқишган, деб ёзади. М.Ф.Гаврилов у бошқа ишида парчаюз ўзбек қабиласи ҳақида тўлиқ маълумот берган, у маълумот жуда қизиқарли ёзилган. Лекин Гербенкин ўзининг маълумотларида юз гилам тўқувчилари ҳақида эслатган. Бир неча муаллифларнинг маълумотларига кўра ўзбек гилам тўқувчи гуруҳларидан энг қадимги қабил вакиллари алоҳида қизиқиш уйғотган. (Турк ва туёқли) шунингдек, ўрта осий ҳудудларида янги жойлашган бошқа туман аҳолилари: митан Европанинг

жанубий шарқиш чўлларини ўзларининг қадимий ватанлари хисоблаганлари, бағрим Фарғона водийсининг шарқий туманларидан чиқган; қутчи Қошғарадан кўчиб келган. Турли насабдаги қабилаларп гилам тўқиш билан шуғулланганлар.

Барча тадқиқотчилар такидлашича турли қabila гурухларининг ўзаро никохи ўзига хос маданият ва удумни англаган. Ўзаро никохларда бир қabila бошқа қабиллага ўзига хос тарзда тўқилган. Турли гилам ишларини тақдим этишган. Бу гиламларда қабилаларнинг ўзига хос нақшлари ишлатилади, бу эса оиланинг бир бирига вафодор бўлишини бирдириб, кейинчалик хўжалик зарурияти учун ишлатилади.

Аста секин кириб келаётган дехқончилик ва зироатчилик ишлари гиламчиликнинг сезиларли даражада камайишига олиб келди. Статистик ва архив маълумотларига қараганда, XIX – асрнинг охири ва XIX – асрнинг 70-йилларида Самарқанд туманининг ўзбек гилам тўқувчи қабилалари бор йўғи 25 %ни ташкил қиларди. Йил давомида бир неча қишлоқнинг гилам ишлари 10 чоғлик гилам ва паласларни ташкил этарди: бозорда эса бу гилам ишларининг аксариятини кўриш мумкин эди.

Гилам ишлаб чиқаришнинг қисқариш процесси XX – асрнинг бошларигача давом этди.

Текширилаётган овулларда пат – гилам махсулотларининг фақатгина қадимги намуналари мавжуд эди. Экспедиция аъзолари бу пат-гиламларнинг тўқилишини ва унда қўлланилган нақшларнинг намуналарни биладиган гилам тўқувчи учратишмади. Шунингдек бу пат гиламларда қўлланиладиган асбоб ускуналар ҳам сақланиб қолмаган. Анча оғир техника билан ишланадиган паласлар ишлаб чиқармай қўйганди, аммо бу палос техникаси кўпгина аёлларга хали таниш эди. Кўпчилик аёллар палос махсулотлари нақшларининг фақатгина техник намланишини билишарди. Булар “Еттита ипли”, “Тўртта ипли” махсус номлари эса деярли унитилиб кетганди. Бироқ ҳамма гилам палос ишлари ерлик аҳолининг ишлари эди. Уларни катта авлод аёллари тўқишган. 20 йилларда фақатгина оддий

йўл-йўл палос ва кожималар тайёрланган. Овулларда аёллар гилам ишларини сотиш учун эмас, балки ўзларининг хўжаликда ишлатиш учун тўқишган. Лекин Зомин ва Жиззах аҳолисининг гилам тўқувчилари сотиш учун ҳам гилам палос маҳсулотларини тайёрлашган. (Зомин, Равот, Кўрпасат, Қайли, Ёйишла) Самарқанд туманининг ўзбек гурухлари турли гилам ишлари патли ва патсиз (палос) гиламлар тўқишган.

Патли пахмоқ маҳсулотлар техник маълумотига ва бадиий қиёфасига қараб икки гурухга бўлинади: узун патли ва калта патли гиламлар.

Узун патли гиламлар- тўшаладиган гиламлар бўлиб, улар катта ўлчамда бўлган: жулхирс, жулварак.

Калта патли гиламлар эса етарлича хилма – хил бўлган. Уларга тўшаладиган майда гиламлар , палослар ва бошқа майда хўжалик буюмлари кирган.

Калта патли гилам ишларининг бажарилиш техникаси ўзбек аҳолиси ўртасида патли гиламга қараганда кенг тарқалган.

Тўшалувчи гиламлар хар доим катта ўлчамда тўқилган, узунлиги 2,0 – 2,5 м, энига 1,2 – 1,4 м. Уларни асосан хўжалик эҳтиёжи учун тўқишган. Аввалига бу гилам ишларига фақатгина шаҳар аҳолиси этибор берган, кейинчалик ўрта осийнинг бошқа вилоятлари ва қўшни мамлакатлардан ҳам Самарқанд гилам бозорига қизиқиш кучайган.

Махсус гиламлар тайёрланган – ибодат қилинадиган, эшиклар ички тарафига илинадиган, эшик тепасига илинадиган. Ката хоналарнинг этагигача тўшаладиган, ўриндиқлар учун, ховли ёки боғ учун ишланган материаллар палослар, шолчалар ва кохмалар ва турли техникалар билан бажарилган.

Ўзбек қабилалари орасида майда гилам маҳсулотлари сезиларли даражада турли ишлаб чиқарилган. Жихозлар ва асбоб ускуналарни бириктирилиб туриш учун юрт қабиласи турли хил гиламли тасмалар, гилам паёндозлар – курт, баскурт ва бошқа маҳсулотлар тўқилган. (расм - 20). Уларни нафақат қишлоқ аҳолиси балки

шахарликлар, асосан руслар турли юмшоқ мебелларнинг жихозлари, ёстиқчалари, бошқа тур мебалларга ишлатиш учун ҳам сотиб олишган. XX – асрнинг бошларига келиб уларни ишлаб чиқариш кескин камайди. Гилам паяндоzларининг қадимий андозалари ҳозиргача сақланиб қолмаган, улар юқори бадиий сифати билан ажралиб турган, аҳоли эса улардан ўлчамли катта бўлмаган тўшаладиган гиламлар ва нарсалар учун қоплар, сумкалар тайёрлашган. Афсуски бу қизиқарли гилам ишлари жуда суст ўрганилган.

Газламалар ва техника 19 асрнинг ўрталаригача гилам тўқувчиларнинг фойдаланувчи иплари асосан туя ва қўй жунларидан тайёрланади, XX – асрга келиб эчки жунидан ҳам иплар олинган. 19- асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб гилам маҳсулотлари учун пахтадан тайёрланган иплар ишлатила бошланди. Лекин қоғоз иплардан фойдаланиш ўзбек пат гилам ишларида 19-аср боши ва XX – асрларда кам учраган. Қоғоз ипларда тайёрланган маҳсулотлар 30 -35 % ташкил қиларди.

Қадимий гилам ишлари ўсимлик бўёқлари билан бўялган ишлардан ишланган. (кўк рангдан ташқари хама ранглар). Тўқувчилар ипларни кўкрангдан ташқари хама ипларни ўзлари бўяганлар. Фақатгина кўк рангни махсус бўёқчиларга беришган. Анимен билан бўяш жуда қадимий ҳисобланган, ипни биринчи бўягандаёқ, бўёқни ўчмаслиги ва мустаҳкамлиги сақланган. 19- асрнинг 2 ярми ва XX – асрнинг бошларида ишланган гилам ишларида бўёқларнинг пала-партиш ишланганлиги 19-асрда ишланган гилам бўёқларидан катта фарқ қилган.

Тўқимачилик техникаси ва пат гилам характериға кўра алоҳида палосни кўшиб тикиш калта ўлчамли (ғалтакли) тўқиш, станогиди ва целноткалний қалин ўрамли тўқиш станокларига бўлинган. Биринчиси учун патлиги Билан ажралиб турса (15 мм гача), иккинчиси калта патлини ташкил қилган (7 мм гача), турк пат гиламларига яқин ўрта сифатли бўлган, майда ишларни турклардан фарқли равишда калта патли калта ўрамли тўқиш станокларига бажаришган. Узун ўрамли станоклар ҳам учратилган ва умумий қоидалардан чиқариб ташланган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. www.google.co.uz
2. www.ziynet.uz
3. www.pedagog.uz
4. www.edu.uz
5. www.lex.uz

